

J. L. van Essen, ed., *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap, VII, Briefwisseling, VI, 1869-1876* (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 219; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1992, 809 blz., f 130,-, ISBN 90 5216 033 3); J. Zwaan, ed., *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap, VIII, Bescheiden, 1, 1821-1842* (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 209; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1990, xv + 714 blz., f 120,-, ISBN 90 5216 011 2); J. Zwaan, ed., *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap, IX, Bescheiden, II, 1842-1876* (Rijks geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 210; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1991, 835 blz., f 125,-, ISBN 90 5216 031 7).

Vier delen omvatte de uitgave van de *Briefwisseling* van Groen van Prinsterer oorspronkelijk, plus een voordeel: de bij gelegenheid van het eeuwfeest van Abraham Kuyper in 1937 overhaast uitgebrachte correspondentie van deze Jozua der antirevolutionairen met zijn voorganger. Vervolgens bleken nog twee aanvullende delen noodzakelijk, om althans de belangrijkste brieven uit te geven. Het zesde, afsluitende deel *Briefwisseling* bevat ruim duizend brieven van en aan Groen uit de jaren 1869-1876, plus enkele bijlagen en een veertiental brieven uit de periode 1840-1864. Ruim een derde van al die brieven wordt gevormd door de opnieuw opgenomen correspondentie Groen-Kuyper. Ze tekent scherp en duidelijk de verhouding tussen de oude *leader* der antirevolutionaire richting en de man in wie deze tot zijn verrassing een opvolger ontdekte. En wat voor een! Groen had veel bewondering voor het intellect, de moed en de werkkraft van Kuyper, maar kon zijn verbazing en soms ook irritatie, opgeroepen door Kuypers persoonlijkheid en optreden, niet altijd verbergen. Singulier in alles, luidde zijn korte samenvattende oordeel over Kuyper in een van de eerste maanden van 1876. Een uitspraak waarin tevens enige distante resoneerde, zoals omgekeerd Kuyper zich ook pas na jaren durfde permitteren aan de gebruikelijke aanspreektitel 'Hoogwelgeboren Heer' een bijna-vertrouwelijk 'en vriend' toe te voegen.

Het element van spanning dat de verhouding Groen-Kuyper kenmerkte, ontbrak in de relatie tussen Groen en A. F. de Savornin Lohman, eveneens met een vrij groot aantal brieven gedocumenteerd. Lohman nam in 1872 contact met Groen op, met een vraag op historisch terrein. Groens reactie geeft aan, hoe graag hij deze jonge geestverwant aan zich bond. Het werd in de enkele levensjaren die Groen toen nog gegeven waren, een goede, vertrouwelijke band, als tussen een vereerde leermeester en een veelbelovende, zelfstandige en gewaardeerde jongere medewerker. Een weer heel ander karakter droeg de correspondentie tussen Groen en M. D. van Otterloo. Deze schoolmeester in Valburg met een meer dan volle onderwijstaak ('Vandaag sta ik alleen voor honderd leerlingen ...') was een veelvuldig publicerende autoriteit op onderwijsgebied van zoveel kaliber, dat Groen hem voor zijn eigen geschriften op dat terrein regelmatig om advies vroeg. In J. A. Wormser Jr. ontmoette Groen niet alleen zijn uitgever, maar ook de geestverwante zoon van een gewaardeerde medestrijder uit voorgaande jaren. Tot de oude relaties behoorde ook een Aen. baron Mackay.

Oudere en jongere geestverwanten, tegenstanders, belangstellenden en relaties, in totaal meer dan zeventig: Groens correspondentie uit zijn laatste zeven levensjaren vult opnieuw een dik deel *Briefwisseling*. Kerk, staat, politiek, school, historie zijn de hoofdtrefwoorden. Sommige brieven getuigen van bewondering voor de langzaam vermoeid rakende zeventiger. Imponerend getuigenis van hun onderlinge verhouding en beider geloofsbeleving geven de brieven van mevrouw Groen van Prinsterer uit de laatste dagen van ziekte en overlijden van haar echtgenoot. Een man die tot kort daarvoor actief en werkzaam was gebleven, niet alleen zijn vele brieven schreef maar ook de *Nederlandsche Gedachten*; die de uitgave van de brieven van Da Costa, Thorbecke en J. A. Wormser verzorgde zo goed als de publikatie van *Maurice et Oldenbarnevelt*.

Een politiek leider sinds jaren die soms, als bij de verkiezingen van 1871, haast leek te krijgen en radicale stappen voorwaarts maakte, en op andere ogenblikken zich boven de klein-alledaagse partijpolitieke kibbelarijen verhief en aandrang op een standbeeld voorde Oldenbarnevelt wiens vonnis hij in een betoog van honderden bladzijden in diezelfde dagen verdedigde.

Zo goed als de voordruk *Briefwisseling Groen-Kuyper* aan de definitieve voorafging, was er ook ooit een voordruk *Bescheiden*. In de inleiding tot het eerste deel van de definitieve uitgave van de *Bescheiden* doet bewerker J. Zwaan die ook van elders bekende historie nog eens zeer kort uit de doeken, als aanloop tot een welsprekend lijstje van wel en (vooral) niet uit die Gerretsoniaanse zwerfkei overgenomen teksten. Zwaans *Bescheiden* bieden 105 teksten van Groens hand, uiteenlopend in ontstaanstijd van 1821 tot 1876. Ook inhoudelijk betreft het zeer verscheiden documenten. Sommige omvatten aantekeningen van gebeurtenissen en ontmoetingen: een dagboekfragment uit de studentenjaren, notities op reis en als kamerlid (onder andere betreffende de kabinetsformatie in 1856) of het verslag van een preek die aangehoord werd. Vrij veel van de opgenomen documenten zijn ongepubliceerde concepten en voorstudies van Groens publikaties. Ze maken het mogelijk Groen als auteur en bij de ontwikkeling van zijn denkbeelden te volgen, nauwkeuriger nog dan waartoe zijn gepubliceerde werken en briefwisseling in staat stellen. Te denken valt aan de diverse concepten uit 1840 voorde 'Studiën over de revolutie en over het staatsrecht', waarvan A. J. van Dijk in zijn dissertatie over Groens *Ongeloof en Revolutie* het belang reeds heeft aangewezen. Maar er valt ook te denken aan de uitvoerige weergave van de 'Discussion in de staatscommissie' voor het onderwijs uit 1840-1841 of aan de indringende analyse van de verschillen in kerkelijk opzicht die Groen tussen zichzelf en ethisch-irenische voorgangers als N. Beets en vooral J. H. Gunning constateerde ('Lijden en strijden', 1864). Of aan de korte notitie over het uitgeven van brieven van tijdgenoten uit 1875, niet meer dan een paar zinnen, waarin het belang van publieke discussie over publieke zaken prevaleert boven persoonlijke schroomvalligheden en grote voorkeur voor uitgave bij het leven van de afzender wordt uitgesproken: dan kan hij zich nog verdedigen, desgewenst.

Het zijn overigens niet alleen de teksten, opgenomen in de twee delen *Bescheiden* die voor de studie van Groen en zijn tijd van belang zijn. Hoewel men over de bezorging daarvan reeds niet te min mag denken: Groens lapidaire stijl en gebruikelijke haast stelden de bewerker voor zware opgaven bij zijn pogingen tot reconstructie van diens woorden en gedachtengangen. Er zijn teksten bij, waarvan feitelijk elke zin (elk woord, als in Groens' autobiografie) om verklaring vraagt. Zwaan heeft bovendien het begrip 'ontsluiting van de teksten voor de gebruiker' verre van luchthartig opgevat. De intertekstualiteit van de geschriften van de erudiete Groen is zeer groot en Groen was geen benepen boekhouder. Niet al zijn verwijzingen zijn gemakkelijk terug te vinden en niet al zijn aanhalingen zijn letterlijk, integendeel. Desondanks heeft Zwaan slechts zelden moeten toegeven Groens bron niet te hebben kunnen vinden! Behalve de gebruikelijke bibliografie en personenindex heeft Zwaan aan de *Bescheiden* bovendien een register van zaken toegevoegd. Dit geeft geografische en ethnografische begrippen, zowel als een woordregister; het beslaat niet minder dan 170 bladzijden. Het is een uitzonderlijk volledig, verfijnd en via interne verwijzingen organisch verbonden analytisch apparaat, dat ongedachte diepteboeringen in Groens taalgebruik en denken mogelijk maakt.

Met de verschijning van de beide delen *Bescheiden* en het zesde deel *Briefwisseling* is de uitgave van de *Schriftelijke nalatenschap* van Groen van Prinsterer nu voltooid. Dat is een gelukwens aan het adres van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis waard en beide bewerkers, Zwaan en raw. Van Essen, verdienen een compliment voor hun werk. In het bijzonder wel mw. Van Essen, die in het zesde deel *Briefwisseling* haar halve eeuw van verbondenheid met dit editie-project memoreert. De Groen-uitgave heeft inderdaad een bijzondere geschiedenis, niet het minst, zo lijkt het, doordat ze tenslotte toch gereedgekomen

is en in haar volle strekkende meter RGP-groen het monument voor de vader der antirevolutionaire richting vormt, dat de plannenmakers van eertijds voor ogen stond. Groen zelf—het werd ook hierboven reeds aangestipt — schuwde de openbaarmaking van zijn bijdrage aan het publieke debat van zijn dagen in het geheel niet. Hij had gedaan wat hij kon, als belijder van de hem gegeven waarheid en strijder voor hem dierbare beginselen: hij deponeerde zijn bijdrage meteen goed geweten voor 'de regtbank der nakomelingschap'. Vooreen dergelijke kennismaking met de persoon en het werk van Groen is de veeldelige editie van zijn *Schriftelijke nalatenschap* inderdaad bruikbaar. Maar ze is dat ook in meer vakmatig-historische zin, als een bron voor de kennis van een geheel volksdeel, zijn ontwikkeling en geestesgesteldheid in de negentiende eeuw. Daarbij vormt juist de breedte van Groens belangstelling en contacten een reden tot volle publikatie van zijn omvangrijke correspondentie: elke beperking zou verlies betekenen. Groens belangstelling voor kerk, staat, samenleving en historie was een eenheid; hij weerspiegelde zijn kring en wees die nieuwe richting. Dat alles bijelkaar documenteert de uitgave van zijn *Schriftelijke nalatenschap*: de religieuze, sociale, culturele mentaliteit, structuur en ontwikkeling van een in al die aspecten zeer divers en toch veelszins samenhangend volksdeel. Het is onder meer dit karakter als bron voor een zeer breed scala aan historische aspecten van een ook maatschappelijk ver uiteenlopende, gevarieerde groep, dat bijvoorbeeld in vergelijking met andere negentiende-eeuwse correspondenties, de Groen-uitgave een bijzonder karakter geeft.

G. J. Schutte

P. Luykx, H. Righart, ed., *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (Jaarboek van de Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw (1991); 's-Gravenhage: SDU, 1991, 192 blz., f39,90, ISBN 90 12 06887 8).

De nog jonge Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw (VGTE) is doende zich een vaste plaats in het Nederlandse historische bedrijf te verwerven. Met jaarlijkse congressen over thema's die ook anderen dan de vakgenoten kunnen interesseren en met andere activiteiten timmert de vereniging geregeld aan de weg. Zo werd in 1990 een congres gehouden onder het motto 'Een eeuw confessionele politiek'. De hier te bespreken bundel bevat een substantieel deel van de congresbijdragen.

Omdat de organisatoren aan de auteurs gevraagd hebben 'hun deelonderwerp in een 'grote greep' te behandelen' (8), zijn de artikelen in deze bundel overwegend gebaseerd op literatuuronderzoek. Onderwerpen die in de bundel aan de orde komen zijn: de verhouding tussen seculiere en confessionele cultuur sinds de middeleeuwen (S. Stuurman); de kerken als machtsbronnen voor de confessionele politiek (P. Luykx); de machtspositie van de confessionele politieke partijen op regeringsniveau (R. A. Koole en H. M. ten Napel); de relatie tussen die machtspositie en de veronderstelde stabiliteit in de Nederlandse politiek (D. F. J. Bosscher); de invloed op het sociaal-economische leven van het aan confessionele zijde ruim vertegenwoordigde corporatieve gedachtengoed (H. de Liagre Böhl); de verstrengeling tussen de confessionele partijen en het 'maatschappelijk middenveld' (T. Duffhues); de vraag of Nederland terecht een 'preutse natie' genoemd is en de invloed van de confessionelen op deze beeldvorming (H. Q. Röling).

Tenslotte is in het boek een drietal beschouwingen opgenomen waarop de karakterisering essayistisch bij uitstek — en dus nog sterker dan op de hiervoor genoemde artikelen — van toepassing is. De voormalig senator en oud-minister W. F. de Gaay Fortman gaat in op de vraag of er een toekomst is voor het CDA. D. Th. Kuiper schetst in zeer grove lijnen de bloei, de